

Gazdasági nehézségek — gazdasági reform — társadalmi hatások és előfeltételek*

Andorka Rudolf

Az utóbbi két évben a közgazdaságtani szakfolyóiratokban széles körű vita bontakozott ki két összefüggő témakörben: 1. melyek a jelenlegi súlyos gazdasági nehézségek okai? 2. milyen gazdasági reformlépések és milyen gazdaságpolitikai fordulat tenné lehetővé e nehézségek leküzdését? ([4], [25], [27]). A vitához kapcsolódóan eszmecsere folyt — különösen a Társadalomkutatás című folyóiratban — a politikai reform kérdéseiről, a politikai kultúráról is ([6], [11], [19], [24]). A vita egy másik elágazása a radikális gazdasági reform álláspontját képviselő közgazdászok és szociológusok közötti meglehetősen éles nézeteltérésbe torkollott a gazdasági reformok társadalmi előfeltételeinek és hatásainak a kérdéseiről, a szükséges társadalompolitikáról ([8], [17], [23]). Ebben a rövid tanulmányban az utóbbi kérdéskörhöz szeretnék hozzájárulni.

Ennek során igyekszem szűkebben értelmezett szakterületem, a szociológia keretei közt maradni, nem kívánok részletesen foglalkozni sem a gazdasági reform, sem a politikai reform kérdéseivel. Mint állampolgárnak azonban természetesen van ezekről is véleményem, és talán érdemes ezt bevezetésképpen röviden összefoglalni.

Szükségesnek látom a gazdasági reformok olyan továbbfejlesztését, hogy a piac törvényszerűségei a jelenleginél határozottabban érvényesüljenek. A központi tervezés koncentrálódjék a komplex népgazdasági célokra, a változások *irányát* határozza meg, és konkrét célokat inkább csak a közszolgáltatások területén fogalmazzon meg. Ezzel párhuzamosan kívánatosnak tartom a nem egészen pontosan „második gazdaságnak” nevezett tevékenységek (a szocialista szektoron vagy a főmunkaidőn kívül végzett munkatevékenységek, amelyek növelik a nemzeti jövedelmet vagy a jólétet) határozott támogatását, hogy továbbfejlődjenek. Végül úgy vélem, hogy hazánk gazdasági körülményei közt csak a világpiacra orientált, erősen nyitott külkereskedelmi politika eredményezhet gazdasági továbblépést.

A politikai intézmények reformjának kérdésében egyrészt egyetértek Nyers Rezsővel, hogy „a gazdasági reform és a demokrácia reformja ikertestvérek” ([24] 101. l.), mivel a szocialista demokrácia irányába való továbblépés a biztosíté-

* Ez a tanulmány sok olyan gondolatot tartalmaz, amely a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszékén, a tanszéki munkatársakkal folytatott intenzív vitákban formálódott ki, tehát — bár a kifejtett nézetekért egyedül magam vagyok felelős — jelentős mértékben kollektív munka terméke. Ezért köszönettel tartozom közvetlen kollégáimnak.

ka annak, hogy a reform megvalósulhasson és ne követhesse visszarendeződés. Másrészt egyetérttek Kulcsár Kálmánnal, aki szerint a politikai intézmények változásának előfeltétele a politikai kultúra fejlődése, a politikai kultúra viszont csak a gyakorlatban, a megélt események és intézmények hatására fejlődik ([19] 28. l.).

A fentiekben körvonalazott típusú gazdasági reform átmenetileg okozhat bizonyos gazdasági feszültségeket a lakosság körében. A határozott reformlépések elmaradása vagy elhúzódnása azonban csupán elhalasztaná és valószínűleg súlyosbítaná a lakosságra nehezedő terheket. Megtételük viszont esélyt adhat arra, hogy sikerül az ismert makrogazdasági nehézségekből kilábalni, és ezáltal bizonyos idő elteltével mérséklődhetnek a lakosságra nehezedő terhek is. Ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy a jelenlegi gazdasági nehézségek — amint az a közgazdászok körében köztudott, a szélesebb olvasóközönség és az egész magyar társadalom számára azonban talán kevésbé nyilvánvaló — nem az 1968-ban megindult gazdasági reformok következményei, hanem ellenkezőleg, a reformok lelassulásának, részleges megvalósításuknak tulajdoníthatók. Pontosabban: a végrehajtott reformok nem voltak elégségesek ahhoz, hogy a magyar gazdaság kellő rugalmassággal tudjon reagálni azokra az új kihívásokra, amelyek egyrészt a világgazdasági változásokból következtek, másrészt elért magasabb gazdasági fejlettségünkkel természetesen együttjártak.

Melyek azok a gazdasági nehézségek, amelyek a lakosságot a következő években feltételezhetően sújtani fogják?

1. A hatékonyan termelő gazdasági egységek és ágazatok differenciált fejlesztéséhez beruházások szükségesek, amelyek forrásának legalább egy részét átmenetileg a lakossági fogyasztás csökkentésével lehet előteremteni (hosszabb távon persze jelentős összegeket fog erre felszabadítani a veszteséges vállalatok szubvencionálásának megszűnése). Emellett az export növelése, amely az eladósodási irányzat megállításához, majd megfordításához szükséges, szintén megköveteli a belső fogyasztás bizonyos visszafogását. Ezért számítani kell az egy főre jutó reáljövedelem átmeneti csökkenésére. Aggodalmat kelthet, hogy ez nem fogja-e aránytalanul sújtani a gazdaságilag amúgy is gyengébb helyzetű rétegeket.

2. A veszteséges termelő egységek leállítására, amely a strukturális átalakításhoz, az összegazdasági hatékonyság növeléséhez szükséges, átmenetileg munkahelyek megszűnését fogja okozni, másszóval strukturális munkanélküliség alakul ki. Ezzel kapcsolatban megint felmerül a kérdés: vajon nem fog-e ez aránytalanul nagy terhet róni az aktív kereső korú népességre egyes, amúgy is hátrányosabb helyzetű (szakképzetlen, elmaradottabb régiókban lakó) részére?

A következőkben ezeknek a problémáknak a lehetséges alakulásához és kezeléséhez szeretnék néhány gondolatot hozzáfűzni, annak alapján, amit a magyar szociológia a mai magyar társadalomról tud.

Életszínvonal és egyenlőtlenségek

Az életszínvonal leggyakrabban használt mutatója az egy főre jutó lakossági reáljövedelem. Növekedése a több mint két évtizedes egyenletes és gyors ütemű bővülés után 1978-ban megállt, és azóta — kissé ingadozva — minimálisan emelkedik. A reálbér viszont 1986-ban kisebb volt az 1978-ban elért csúcserősnél. A jövedelemegyenlőtlenségek — ellentétben a széles körben elterjedt felfogással — 1982-ig nem nőttek, hanem inkább kissé csökkentek [2]. Az egyenlőtlenségek fokozódásának érzését az magyarázhatja, hogy lényeges átrendeződések mentek végbe; nemcsak egyes családok, hanem teljes rétegek helyzete lényegesen javult, miközben

másoké lényegesen romlott. A romló helyzetűek, látva a hozzájuk képest „elhúzókat”, érthetően úgy érzik, hogy az egyenlőtlenségek növekedtek.

A következő években a jelenlegi nehézségekből való kilábaláshoz szükségessé válhat a belső lakossági fogyasztás csökkentése. Ez egyrészt a forint leértékelése, esetleg az általános forgalmi adóra való áttérés hatására bekövetkező árszínvonal-emelkedés, másrészt a személyi jövedelemadó bevezetése nyomán várható. Ez az életszínvonal-csökkenés nagyon eltérően sújthatja az egyes demográfiai csoportokat és társadalmi rétegeket, és az életszínvonal-különbségek növekedéséhez vezethet. További életszínvonal-csökkentő tényező lehet a társadalom egy részénél a munkahely elvesztése a veszteséges vállalatok leállítása következtében, ezzel azonban a következő pontban foglalkozom.

Nézzük meg, mely csoportokat és rétegeket érintheti ez a kedvezőtlen folyamat, és hogyan lehet azt kivédeni.

Csaknem két évtizede, legalább az első gazdasági reformok bevezetése óta megfigyelhető, hogy a lakosság növekvő része (különösen az alacsonyabb jövedelmű rétegek tagjai és az életciklusuk azon szakaszába került családok, amelyben nagyobb beruházásokra, elsősorban lakásépítésre vagy-vásárlásra szorultak az állami és szövetkezeti szektorhoz tartozó főmunkahelyükön végzett munka után különféle jövedelemkiegészítő munkákat vállaltak. Ezzel — nagy erőfeszítés és időráfordítás árán — javították anyagi helyzetüket. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1980. évi közvélemény kutatása szerint a háztartások ugyanezt a stratégiát próbálják alkalmazni anyagi helyzetük romlása esetén is. Arra a kérdésre, hogy mit tenne, ha a család egy időre nehéz anyagi helyzetbe kerülne, a megkérdezettek 62 százaléka válaszolta, hogy többletmunkát vállalna [29].

Ezért az ilyen jövedelemkiegészítő tevékenységek széles körben elterjedtek a magyar társadalomban. Szepesi György szerint az (egyebek közt ebből származó) egyéb munkajövedelmek aránya az összes lakossági jövedelmen belül 1980-tól 1985-ig 17-ről 21 százalékra nőtt. A többletmunkák mennyiségét évi három-négy milliárd munkaórára becsüli [28]. Révész Gábor szerint 3,9 millió személy végez ilyen munkát, csaknem másfél millió teljes munkaidejű kereső munkaidejének megfelelő mennyiségű munkaórában [26]. Kolosi Tamás szerint a családoknak mindössze 25 százaléka nem vesz részt a második gazdaságban [6]. Bár az e munkák okozta időbeli terhelés igen nagy [1], és ennek hosszabb távon hátrányos hatásai lehetnek, mégis előnyösnek tekinthetjük, hogy a jövedelmi helyzet romlása esetén a többletmunkát vállalók köre és az erre fordított idő várhatóan tovább nő és ezáltal — legalább átmenetileg — sokaknak lehetséges lesz az életszínvonal-csökkenés kivédése vagy mérséklése. Ehhez azonban az is szükséges, hogy a gazdaságpolitika tágítsa a jövedelemkiegészítő munkák végzésének lehetőségét és javítsa feltételeit. A jövedelemkiegészítés lehetősége nem minden család számára áll nyitva. Kimaradnak belőle elsősorban azok, akiknek egészségi állapota nem teszi lehetővé többletmunka végzését (vagy egyáltalán a munkavégzést), tehát a betegek, a rokkantak és különösen nagy számban az idős emberek. Hangsúlyozni kell, hogy ez nem vonatkozik minden idős vagy nyugdíjas személyre, mert a nyugdíjkorhatár fölött még sokunknál évekig megmarad — ha fokozatosan csökken is — a munkavégző képesség. Sok adatfelvételből tudjuk, hogy a nyugdíjasok jelentős része használja fel a nyugdíj melletti kereső munkavállalás lehetőségét, még többen végeznek — különösen a falvakban — különféle jövedelemkiegészítő munkákat, köztük igen sokan a mezőgazdasági kistermelésben. A kistermelésre fordított összes munkaidőből 1982-ben 36 százalékot 60 éves és idősebb személyek teljesítettek [25]. A népességnek azonban nagy (1984-ben 4,2 százalék) és növekvő része 70 éven felüli, és ebben a korcsoportban már nagy valószínűséggel nagyon lecsökkent a jövedelemkiegészítés lehetősége.

Fel kell hívni a figyelmet egy másik demográfiai csoportra is: a kisgyermekes, különösen a több kisgyermeket ellátó családokban az édesanyák — különösen ha aktív keresők — alig tudnak időt szakítani arra, hogy a háztartási munka mellett még valamilyen jövedelemkiegészítő munkát vállaljanak.

A társadalmi és lakóhelyi rétegek közül a nagyvárosokban lakó szakképzetlen munkások lehetőségei a legkisebbek jövedelmük kiegészítésére. Mezőgazdasági kistermelésre általában nincs módjuk, az egyéb jövedelemkiegészítő munkákhoz pedig nincs szakértelmük, illetve kezdőtőkékük. Ezért érthető, hogy a városi segédmunkások egy főre jutó jövedelme az 1960-as évek óta az átlaghoz képest fokozatosan visszaesett. 1982-ben a KSH-nak a háztartásfő foglalkozása alapján meghatározott kilenc réteges osztályozása szerint a legalacsonyabb egy főre jutó jövedelmű réteget a vidéki városokban lakó segédmunkások alkották [7]. Tehát rosszabbul álltak, mint a nyugdíjas háztartások bármelyik (budapesti, vidéki városi és községi) lakóhelyi rétege. (A budapesti és a községi segédmunkások jövedelmi szintje valamivel magasabb volt.)

Hangsúlyozni kell azonban, hogy az úgynevezett második gazdaságban részt vevők sincsenek mind, sőt többségükben nincsenek különösen kedvező helyzetben. A második gazdaságban részt vevőknek több mint harmada csak önálló mezőgazdasági kistermelő, aki kiegészítő munkavégzésével tehát legfeljebb élelmiszerre fordított kiadásait csökkenti [16]. Negyedrészüket csak ártermelő mezőgazdasági kistermeléssel foglalkozik és csupán valamivel több mint harmaduk dolgozik a nem mezőgazdasági második gazdaságban (egy részük a mezőgazdasági kistermeléssel párhuzamosan). A mezőgazdasági kistermelésben elérhető átlagos jövedelem igen alacsony; 1982-ben egy órai munkára 14 forint nettó termelési érték jutott. A mezőgazdasági kistermelő háztartásoknak csupán kis hányada (1982-ben 14 százaléka) ért el (igen nagy — napi 9 órai — munkaráfordítással) évi 151 ezer forint, vagy annál nagyobb nettó termelési értéket [25]. Az utóbbi években — a ráfordított anyagok árának az értékesítési áraknál gyorsabb emelkedése következtében — csökkent a mezőgazdasági kistermelés jövedelmezősége, s emiatt a mezőgazdasági kistermelésből származó jövedelem aránya a községi lakosság összes jövedelmén belül mérséklődött, noha az összes munkaóra-ráfordítás az 1970-es évek elejéhez képest nem lett kevesebb. A mezőgazdasági kistermeléssel foglalkozók nagy többsége tehát koránt sincs előnyös jövedelmi helyzetben, csupán a főmunkahelyről származó viszonylag alacsony jövedelmét egészíti ki. Ez a tény arra hívja fel a figyelmet, hogy a mezőgazdasági kistermelés erősebb adóztatása egyrészt aránytalanul sújtaná a társadalomnak az átlagosnál alacsonyabb jövedelmű részét, másrészt olyan veszélyesen csökkentené az elérhető nettó jövedelmet, hogy a termelés már nem lenne kifizetődő. Ez az ország élelmiszer-ellátása és a hátrányosabb helyzetű rétegek életszínvonala szempontjából is káros fejlemény lenne.

Sokkal bizonytalanabb ismereteink vannak a mezőgazdaságon kívüli második gazdaság jövedelmi viszonyairól. Különösen arról, hogy mely rétegek tagjai mekkora jövedelmekhez jutnak. 1985-ben 242 ezer személy vett részt vállalati gazdasági munkaközösségekben (átlagosan 3000 forint havi jövedelemmel), 93 ezren dolgoztak ipari és szolgáltató szövetkezeti szakcsoportokban (köztük 31 ezer főállásban), és 60 ezren a magánszemélyek által létrehozott gazdasági munkaközösségekben (közülük 18 ezren főállásban). Az itt elérhető egy óra jutó jövedelmek a becslések szerint lényegesen magasabbak a főállásban elérhető órabéreknel vagy a túlórabéreknel. A vmgk-tagok nagy többsége azonban jelenleg alapvető szükségleteinek fedezésére (nem pedig fényűző fogyasztásért) vállalja a többletmunkát [22]. 1985-ben 146 ezer kisiparos (köztük 77 ezer főfoglalkozású) volt az országban. Az a kevés, amit jövedelmi viszonyaikról tudunk, arra enged következtetni, hogy átlagos egy főre jutó jövedelmük nem sokkal magasabb a bérből és fizetésből

élők átlagánál, csupán egy kis részük ér el kiugróan magas jövedelmet ([9], [18], [30]).

A felsoroltak azonban csak a kisebbik részét alkotják a mezőgazdaságon kívüli második gazdaságban részt vevőknek, a nagyobbik rész jövedelmi viszonyairól szinte semmit sem tudunk. Ilyen jövedelemkiegészítő munkákat főként a szakmunkások és értelmiségiek végeznek, a szakmánkénti különbségek azonban mindkét rétegben igen nagyok lehetnek. Elég itt az óvónő és a szülész főorvos, vagy a vízvezetékyszerelő és a szövő szakmunkás mellékkereseti lehetőségeinek különbségeire utalni. Annyi azonban így is megállapítható, hogy valószínűleg e két réteg tagjai fogják tudni a legnagyobb arányban és mértékben kivédeni az életszínvonal csökkenését.

A demográfiai csoportok közül a gyermekes családok relatív jövedelmi helyzete 1972 óta az átlaghoz (és a gyermektelenekhez) viszonyítva egyértelműen romlott [7]. Ez a tendencia egyrészt olyan típusú társadalmi egyenlőtlenség növekedését jelzi, amelyet semmivel sem lehet igazolni (*évtizedek múlva* zömében a mai többgyermekes családok gyermekei fogják megtermelni azt a nemzeti jövedelmet, amely a mai gyermektelen és egygyermekes szülők öregkori ellátásának, nyugdíjának forrása is lesz). Másrészt keresztezi a munkateljesítmény szerinti jövedelemelosztás érvényesülését, mert a gyermekszám korlátozásával sokkal nagyobb életszínvonal-emelkedést lehet elérni, mint a munkateljesítmény növelésével. Ha a bevezetésre kerülő személyi jövedelemadó alapjának meghatározásakor nem veszik figyelembe az eltartottak számát, akkor a fiatal gyermekes házaspároknak a jövedelmi helyzete tovább romlik, mert a szűkös megélhetés (létfőminimum) biztosításához szükséges kiegészítő jövedelmekből is 20 százalékos vagy — nagyobb gyermekszám esetén ennél is nagyobb — kulcs szerint fognak adózni.

Ezt a következő példával lehet szemléltetni. 1984 elején egy KSH adatfelvétel során a megkérdezettek átlagosan 2030 forintnak mondták azt az egy főre jutó havi jövedelmet, amely a szűkös megélhetéshez (lakáshozjutási költségek nélkül) szükséges [5]. Ez az 1987 eleji árviszonyok között körülbelül 2500, 1988-ban kb. 2800 forintnak felel meg, ami különben nagyjából azonos a jelenlegi minimális nyugdíjjal. Ha egy kétgyermekes családban mindkét szülő havi 4000 forintot keres főmunkahelyén, akkor évi összes jövedelmük (48 000 + 48 000 + 18 480 forint családi pótlék) 114 480 forint, a szűkös megélhetéshez szükséges évi összeg viszont (lakáshozjutási költségek nélkül) 1988-ra várhatóan 134 400 forint. Ha a hiányzó részt jövedelemkiegészítő munkával próbálják meg előteremteni, abból már 20 százalékos jövedelemadót fizetnek. Amennyiben pedig e nagyon szűkös szint fölé kívánnak emelkedni, az adóztatás rohamosan nő. Még nehezebb helyzetben vannak a három- és többgyermekes családok. Ennek a ténynek a súlyát nem lehet azzal az érveléssel csökkenteni, hogy a fiatal nemzedék körében alig van már három- és többgyermekes család. 1984-ben valóban a családoknak mindössze 3,7 százalékában volt három vagy több, 15 éven aluli gyermek, ám a 15 éven aluli összes gyermekeknek 17 százaléka három- és többgyermekes családban élt (ha a 15 évnél idősebb, de még eltartott gyermekeket is figyelembe vesszük, az arány még lényegesen nagyobb). Ha tehát a tervezett módon vezetnék be a személyi jövedelemadót, akkor ez a gyermekeknek mintegy ötödét igen súlyos anyagi helyzetbe hozza.

Ezért vagy a gyermekek számának megfelelő százalékos vagy fix összegű levonást kell engedélyezni az adóköteles jövedelmekből, vagy igen nagy összegű családipótlék-emelés szükséges ([10], [21]). Ellenkező esetben nemcsak népesedéspolitikai erőfeszítéseink hatását semmisítjük meg, hanem nagyon fájdalmas, igazságtalan elemet viszünk bele a jövedelemelosztásba és közteherviselésbe.

A fiatal, gyermekes családok helyzetével kapcsolatban ki kell térni a lakáshozjutás feltételeire is. 1985-ben az összes megépült 72 507 új lakásból mindössze

12 956 (18 százalék) épült állami erőből. Így a fiatal házaspároknak alig van esélyük arra, hogy állami bérlakáshoz jussanak. Több szociológiai vizsgálat azt is kimutatta, hogy éppen az átlagosnál hátrányosabb helyzetű fiatal családoknak kisebb az esélyük állami bérlakásra. (Egyebek között azért, mert a községekben alig épülnek állami bérlakások.) Emlékeztetek rá, hogy az említett „szűkös megélhetéshez szükséges” minimum nem tartalmazta a lakásépítés vagy vásárlás költségeit. Ezért a fiatal házaspároknak vagy jelentős szülői segítséget kell kapniuk (ami csak akkor lehetséges, ha a szülők anyagi helyzete legalább átlagos), vagy igen nagy erőfeszítéseket kell tenniük a lakásszerzéshez szükséges összeg előteremtéséhez. Alapul véve az 1985. évi mintegy 6 000forintos átlagkeresetet, valamint az ugyanabban az évben kialakult 20 000 Ft/m² körüli lakásárat, egy 50 m²-es, tehát négy személyes családnak a legszűkösben elegendő nagyságú lakáshoz az egyik házaspár körülbelül 15 évi keresetét kellene félretenni. Természetesen a fiatal házaspárok igénybe veszik az OTP-kölcsönt és egyéb kölcsönhetőségeket is, továbbá ennél lényegesen olcsóbban is lehet magánérőből lakást építeni, például ha az építési munkák jelentős részét a családtagok, rokonok, barátok végzik el. Mégsem lehet kétséges, hogy a lakás megszerzése nagyon nagy anyagi terhet ró az amúgy is súlyos nehézségekkel szembenező fiatal házaspárookra. Ezért szükséges lenne lakáshoz jutásukat megkönnyíteni, éspedig — mivel az állami erőből történő lakásépítés aligha növelhető a probléma megoldására alkalmas mértékben — családalapítási vagy lakásépítési hitelek segítségével.

Más a helyzet a nyugdíjas réteget illetően. A nyugdíjas háztartások egy főre jutó átlagos jövedelme (ellentétben a gyermekeskével) 1962 óta fokozatosan csökkent az országos átlaghoz. Ennek egyik oka, hogy az átlagnyugdíj közelebb került az átlagkeresethez, a másik pedig, hogy a nyugdíjasok jövedelemkiegészítési lehetőségei javultak. Ennek ellenére a nyugdíjasok nagy részének helyzete évről évre romlik, mert nyugdíjuk reálértéke csökken (kivéve azokat, akiknek központi intézkedésekkel esetenként kompenzálták az áremelkedéseket), és mert életkoruk előrehaladtával kevesebb kiegészítő jövedelemhez tudnak jutni. A nyugdíjas réteg átlagának relatív javulását az okozza, hogy az alacsonyabb jövedelmű idősebb nyugdíjasok meghalnak, és helyükre magasabb jövedelmű új nyugdíjasok lépnek. Az egyes nyugdíjasok helyzetének romlását a nyugdíjak összegének folyamatos valorizálása (árindexhez kapcsolása) védhetné ki (különösen, ha nagyobb áremelkedésre kell számítani). A probléma teljes megoldásához azonban a nyugdíjrendszer átalakítása látszik szükségesnek.

Ezek a rétegspecifikus megoldásokon kívül szükségesnek látszik — legalábbis egy átmeneti időszakra — a szociális segélyezés nagymértékű kiterjesztése, hogy az akut szükséghelyzetbe kerülő családoknak azonnali anyagi segítséget lehessen nyújtani. 1985-ben 48 671 személy kapott rendszeres szociális segélyt (ebből 28 862 személy teljes összegű, vagyis havi 2000 forint körüli összeget). Ez a népességnek kevesebb mint fél százaléka. A segélyezés kiterjesztéséhez természetesen a szociális gondozóhálózat kibővítése is szükséges, hogy a gondozók észrevegyék, ha egy család akut szükséghelyzetbe kerül.

Foglalkoztatás

A magyar gazdaságot évtizedek óta a teljes foglalkoztatás, sőt bizonyos munkaterületeken a munkaerőhiány jellemezte. Reális azonban az az aggodalom, hogy a gazdasági nehézségekből való kilábaláshoz szükséges intézkedések következtében sokan el fogják veszíteni a munkahelyüket. Ha ugyanis megszűnik a tartósan veszteséges vállalatok rendszeres kiségitése az állami költségvetés által, akkor ezek-

nek óhatatlanul le kell állniuk. A probléma súlyát jól érzékelteti, hogy csupán a múlt év végén 20,5 milliárd forintot szavazott meg az Országgyűlés egyes veszteséges nagyvállalatok pénzügyi helyzetének átmeneti rendezésére. Ez az összeg alig maradt el az év folyamán családi pótlékra kifizetett teljes összegtől (21,5 milliárd forint).

Az így előálló átmeneti munkanélküliséget *szükséges rossznak* tartom, amelyet a gazdasági struktúra átalakítása végett vállalni kell, de változatlanul a teljes foglalkoztatást kell célul tűzni. Nem igaz ugyanis, hogy a munkanélküliség növelné a munkaintenzitást és a fegyelmet. Ez utóbbiak elsősorban a munka jó megszervezésétől függenek, tehát elsődlegesen a vállalati vezetésen múlnak. Rosszul szervezett munkahelyen a munkanélküliségtől fenyegetett dolgozók sem képesek hatékonyan dolgozni.

Nem hiszem azt sem, hogy a piaci viszonyoknak megfelelő áralakulás és valutaárfolyam esetén elkerülhetetlen lenne a tartós általános munkanélküliség. Valamilyen strukturális és súrlódásos munkanélküliséggel azonban minden bizonnyal számolni kell. Ennek racionális kezelésére elsősorban hatékony átképzést kell szervezni (átképzési segély mellett), hogy a leállított vállalatoknál felszabaduló munkaerőt át lehessen irányítani más, hatékony munkaterületekre. A magyar gazdaságban jelenleg is vannak olyan munkaerőhiányos területek, amelyek a másutt felszabaduló munkaerő nagy részét fel tudják venni. Ilyen terület mindenekelőtt a szolgáltatás-szektor. Az itt foglalkoztatottak aránya nálunk messze elmarad mind a hasonló fejlettségű országokétól, mind a nálunk fejlettebb országokban korábban (amikor ezek a mi jelenlegi gazdasági fejlettségünknek megfelelő szinten voltak) megfigyelt aránytól.

A harmadik szektorban foglalkoztatottak aránya néhány országban

Az ország megnevezése és a felmérés időpontja	Az összes aktív kereső közül	
	a kereskedelemben	a nem anyagi szolgáltatásokban
	foglalkoztatottak aránya, százalék	
Ausztria (1982)	17,6	25,7
Finnország (1982)	13,9	33,2
Olaszország (1981)	17,2	25,6
Portugália (1981)	12,6	20,8
Spanyolország (1982)	19,6	21,1
Magyarország (1980)	9,8	19,9

Mindennapi tapasztalatunk ezeken a munkaterületeken a krónikus munkaerőhiány, ami miatt a szolgáltatási szükségletek kielégítési szintje ugyancsak alacsony. Igaz, a nem anyagi szolgáltatások körében létesítendő új munkahelyek (egészségügy, oktatás, szociális gondozás) költségei nagyrészt a költségvetést terhelik. Ha azonban a veszteséges vállalatok szubvencionálása nem nehezedik a költségvetésre, akkor az így felszabaduló összeg egy részét ilyen munkahelyek létesítésére lehet fordítani.

A másik nagy terület, amely potenciális foglalkoztatási lehetőségeket kínál, a tág értelemben vett második gazdaság, pontosabban a kis egységekben végzett

munka. E nagyon heterogén terület egyes részeivel külön-külön is érdemes foglalkozni.

Az önellátásra történő *mezőgazdasági kistermelés* sok — elsősorban falusi — családot átsegíthet az átmeneti jövedelemcsökkenés időszakán, a specializált áru-termelés pedig további lényeges jövedelmekhez juttathatja a háztartások jelentős részét. A feltételek (anyagok, gépek, értékesítés) megteremtése, illetve javítása nagy mértékben segítheti az ilyen újfajta kistermelés bővülését.

A *magánkisipar* az utóbbi években nem fejlődött úgy, ahogyan azt a gazdaságpolitikai vezetés kívánta. Különösen a főfoglalkozású magánkisiparosok száma nőtt sokkal lassabban a kívánatosnál. Ennek okát Gábor R. István és Horváth D. Tamás [9] elsősorban a potenciális kisiparosok bizalmatlanságában látta. Ha ezt a bizalmatlanságot megfelelő intézkedésekkel el lehetne oszlatni, sőt ha hitelek nyújtásával (több hónapra szóló munkanélküli-segély egy összegben történő kifizetésével) segíteni lehetne a kisipar tőkebefektetését, akkor bizonyára lényegesen többen vállalkoznának erre a társadalom egésze szempontjából hasznos tevékenységre.

Emellett a kisvállalkozási szektor egyéb részeiben is növelhető a foglalkoztatás. A kisvállalkozás erőteljes fejlődése távlati gazdaság- és társadalompolitikai szempontból is előnyös lenne, hiszen a munkahelyek centralizáltsága nálunk ma jóval nagyobb a kívánatosnál. (A centralizációs folyamat, amely a második világháború utáni évtizedekben világszerte a gazdasági fejlődés szükségszerű velejárójának látszott, a nálunk fejlettebb gazdaságokban a legutóbbi években megfordult, az új munkahelyek nagy része a kis egységekben jött létre.)

Mindemellett az akut szükséghelyzetek elkerüléséhez fontosnak látszik a munkanélküliségi segély intézményesítése is, lehetőleg átképzéssel összekapcsolva.

A hosszabb távú társadalmi fejlődés feltételei

Amennyire indokolt az, hogy a jelenlegi helyzetben figyelmünket az aktuális gazdasági nehézségekből való kilábalásra, az ezzel kapcsolatban jelentkező társadalmi problémákra koncentráljuk, annyira helytelen lenne a hosszabb távú társadalmi fejlődés kérdéseiről megfeledkezni. Újra és újra át kell gondolni azokat a célokat és feltételeket, amelyeket a társadalmi folyamatok hosszú távú tervezésének korábbi munkaszakaszaiiban — elsősorban az 1967 vége óta dolgozó Munkaerő- és Élet-színvonal Távlati Tervezési Bizottságban [12], majd a távlati tervezés későbbi szakaszaiban [13], [14] — megfogalmaztak. Továbbá a szociálpolitika hosszú távú fejlesztési koncepcióját, amelyet az MTA Szociológiai Kutatóintézetében dolgoztak ki, és amelyet az MTA előterjesztése alapján a kormány 1985 áprilisában MT-határozat formájában elfogadott [20].

Abból kell kiindulni, hogy a sikeres gazdasági fejlődéshez hosszú távon szükség van bizonyos társadalmi előfeltételek meglétére. Ezek között említhetjük a megfelelő demográfiai fejlődést (a csökkenő és ezzel összefüggésben erősen öregedő népesség gátolja a gazdasági fejlődést), a népesség jó egészségi állapotát, a magas szintű iskolai végzettséget, a szakképzettséget, az emberi értékek szempontjából kedvező életmódot, az emberek közötti kapcsolatok kulturáltságát és melegségét, a társadalmi élet minden területére kiterjedő demokratizmust, és így tovább. Ezért különös figyelmet igényelnek az olyan negatív tendenciák, mint a népesség egyszerű reprodukciójához sem elégséges családunkénti gyermekszám, a társadalmi beilleszkedési zavarok növekedése, a népesség egészségi állapotának romlása (amely a halandósági adatokban is megmutatkozik), az egészségügy és az oktatás működésének zavarai stb.

Kétségtelenül téves volt az a korábbi voluntarista felfogás, hogy mindezeket a társadalmi folyamatokat egyszerűen tervezni lehet. Nem lenne azonban indokolt az ellenkező véletbe esni és kijelenteni, hogy ezek a tendenciák egyáltalán nem befolyásolhatóak. A társadalmi folyamatok hosszú távú irányítására használható eszközök feltárása, hatásaik elemzése a szociológia fontos feladata. Ezzel a szociológia végsősoron a gazdasági fejlődést is szolgálja, hiszen az említett kedvezőtlen társadalmi folyamatok a gazdasági fejlődést is veszélyeztetik, leküzdésük a további előrehaladás legfontosabb előfeltétele.

Hivatkozások

- [1] *Andorka Rudolf—Falussy Béla—Harcza István*: Időmérleg. Részletes adatok. I—II. kötet. KSH, 1982.
- [2] *Andorka Rudolf—Harcza István*: Az elmúlt negyedszázad társadalmi változásai. Tervgazdasági Fórum, 1987. 1. sz.
- [3] *Angelusz Róbert—Nagy Lajos Géza—Tardos Róbert*: Szociálpolitikai kérdések a közgondolkodásban. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1986.
- [4] *Balassa Béla*: Az „új növekedési pálya” Magyarországon. Gazdaság, 1986. 2. sz.
- [5] *Baranyai István—Salamon Pálné*: Vélemények az életszínvonalról. KSH, 1986.
- [6] *Bihari Mihály*: Reform és demokrácia. Társadalomkutatás, 1986. 2. sz.
- [7] *Éltető Ödön—Horváth Adámné—Schnell Lászlóné*: A családi jövedelmek színvonala és szóródása 1982-ben. KSH, 1985.
- [8] *Ferge Zsuzsa*: Gazdasági reform, szociálpolitika és legitimáció. Valóság, 1986. 10. sz.
- [9] *Gábor R. István—Horváth D. Tamás*: Bukás és visszavonulás a magánkisiparban. Közgazdasági Szemle, 1987. 4. sz.
- [10] *Gergely István*: Személyi jövedelemadó, de hogyan? Közgazdasági Szemle, 1987. 6. sz.
- [11] *Gombár Csaba—Lengyel László*: A társadalmi reform kérdéseire. Társadalomkutatás, 1986. 1. sz.
- [12] *Huszár István—Timár János*: A munkaerő és életszínvonal távlati tervezése. Ganczer Sándor szerk.: Tervgazdálkodásunk időszerű kérdései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973. 153—184. l.
- [13] *Illés János*: Hosszú távú társadalmi-gazdasági fejlődésünk feltételei. Közgazdasági Szemle, 1982. 12. sz.
- [14] *Illés János—Zobor Zsuzsa*: Hosszú távú társadalmi-gazdasági fejlődésünk feltételei. Közgazdasági Szemle, 1986. 10. sz.
- [15] *Kádár Béla*: A magyar gazdaság szervezeti alkalmazkodása — közép-európai összehasonlításban. Közgazdasági Szemle, 1987. 1. sz.
- [16] *Kolosi Tamás*: Státusz és réteg. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1984.
- [17] *Krémer Balázs*: Gazdasági ideológiák — „szociális” kritikák. Közgazdasági Szemle, 1986. 7—8. sz.
- [18] *Kuczi Tibor*: A legális kisipar. Kovách Imre szerk.: Gazdaság és rétegződés. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1984. 336—349. l.
- [19] *Kulcsár Kálmán*: A politikai kultúra. Társadalomkutatás, 1987. 1. sz.
- [20] *Kulcsár Kálmán*: A társadalomtudományi kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Beszámoló az 1981—1985. évekről. A főtitkárhelyettesek előadásai az MTA 1987. évi Közgyűlésén. MTA, 1987. 3—22. l.
- [21] *Kupa Mihály*: Személyi jövedelemadó: elvek és viták. Közgazdasági Szemle, 1987. 6. sz.
- [22] *Laky Teréz*: Mítoszok és valóság. Kisvállalkozások Magyarországon. Valóság, 1984. 1. sz.
- [23] *Lengyel László—Polgár Miklós*: Társadalomelmélet és társadalmi reform gazdaságideológia és szociálkritika helyett. Közgazdasági Szemle, 1987. 1. sz.
- [24] *Nyers Rezső*: A gazdaság, a politika és a reform értelmezése. Társadalomkutatás, 1986. 2. sz.
- [25] *Oros Iván—Schindele Miklós*: A háztáji és kiegészítő gazdaságokban végzett emberi munka. Statisztikai Szemle, 1986. 10. sz.
- [26] *Révész Gábor*: Munkaerőpiac az 1980-as években Magyarországon. Gazdaság, 1986. 3. sz.
- [27] *Sipos Aladár—Tardos Márton*: Gazdaságirányítás és szervezeti rendszer a reform második évtizedének végén. Gazdaság, 1986. 3. sz.
- [28] *Szepesi György*: Életszínvonal és elosztás az 1980-as években. Gazdaság, 1985. 1. sz.
- [29] *Tardos Róbert*: Magatartástípusok a családi gazdálkodásban. Közgazdasági Szemle, 1983. 1. sz.
- [30] *Vajda Ágnes*: A kisiparosok és kiskereskedők mobilitása. Statisztikai Szemle, 1987. 4. sz.